

**37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia
Állam- és Jogtudományi Szekció**

Budapest, 2025. március 24–26.

Rendező intézmény:
*Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar*

Állam- és Jog-
tudományi Szekció

**Nem az a kérdés, hogy az emlék téves-e, hanem,
hogy mennyire**

**Tanúvallomást befolyásoló tényezők, különös tekintettel
az emlékezés jelentőségére az igazságszolgáltatással
összefüggésben**

Kézirat lezárásának dátuma:

2023/11/08

A Nem az a kérdés, hogy az emlék téves-e, hanem, hogy mennyire című OTDK dolgozatom önálló kutatásaim alapján, önállóan írtam, megírásakor nem használtam mesterséges intelligenciát.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
1 AZ EMLÉKEZÉS PSZICHOLOGIÁJA.....	8
2 A TANÚVALLOMÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK	10
2.1 A tanú.....	10
2.2 A befolyásoló tényezők	11
3 EMLÉKEZÉS.....	12
4 AZ EMLÉKEZETTEL KAPCSOLATOS KÍSÉRLETEK.....	15
4.1 Spontán hamis emlék.....	15
4.2 Kontextusfüggő memória.....	16
4.3 Hangulatfüggő memória	16
5 TANÚVALLOMÁSSAL KAPCSOLATOS KÍSÉRLETEK.....	18
5.1 Elizabeth F. Loftus és John C. Palmer kísérlete	18
5.2 Elizabeth F. Loftus és John C. Palmer második kísérlete	19
5.3 Elizabeth F. Loftus egyéni kísérlete	19
5.4 Elizabeth F. Loftus és Helen J. Burns kísérlete	20
5.5 Balogh Jenő kísérlete.....	20
5.6 Clifford T. Morgan és Flemming H. Rewell kísérlete	21
5.7 Hugo Münsterberg kísérlete	22
5.8 A bemutatott kísérletek tanulságai	22
6 JOGESETEK	23
6.1 Téves ítélet	23
6.2 Jerry Miller esete	23
6.3 „Kopasz” esete	24

6.4	Setét Ernő esete	25
6.5	A három esetből levonható részkonklúzió	26
7	KIHALLGATÁS, KÉRDÉSFELTEVÉS	28
7.1	Kihallgatás.....	28
7.2	Kérdésfeltevés fajtái	29
8	TANÚVALLOMÁS PONTATLANSÁGÁNAK KIKÜSZÖBÖLÉSI LEHETŐSÉGEI.....	31
8.1	Self-Administrated-Interjú	31
8.2	Kognitív interjú.....	32
8.3	Felismerésre bemutatással kapcsolatos javaslatok.....	33
9	DISZKUSSZIÓ.....	35
	BEFEJEZÉS	37
	IRODALOMJEGYZÉK.....	39

BEVEZETÉS

„A hibátlan emlékezet nem szabály, hanem kivétel.”¹

(William Stern)

Jennifer Thompson volt a „tökéletes” tanú. A nyomozók korábban nem láttak még áldozatot ennyire higgadtnak, határozottnak. 1984-ben szexuális erőszak áldozata lett. A bűncselekmény elkövetése alatt megpróbálta tudatosan megjegyezni támadójának minden jellemzőjét, hogy biztosan azonosítani tudja a későbbiekben. Az eljárás során többször teljes bizonyossággal felismerte Ronald Cottonban az elkövetőt. A férfit életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1987-ben újratárgyalták az ügyet, mert felmerült egy lehetséges másik elkövető, Bobby Pool. Róla Jennifer Thompson határozottan úgy nyilatkozott, hogy soha nem látta. 1995-ben 11 évvel a bűncselekmény elkövetése után DNS vizsgálattal bebizonyították, hogy a tanú téves emlékezete miatt elítélt Ronald Cotton ártatlan és a bűncselekményt Bobby Pool követte el. Jennifer Thompson azért vállalta, hogy kiáll a nyilvánosság elé ügyével, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a szemtanúk hibázhatnak és hibáznak is.²

Az emberi emlékezet rendkívül összetett és figyelemre méltó, a tudásnak különböző megközelítéseihez kapcsolódik. Emlékeink az effektív tényektől rendszeresen eltávolodnak, mindennapi tapasztalataink és elvárásaink hatására. Az agyunkban tárolt információk két részét az érzékszerveinkkel felfogott tényeket és az azokról alkotott gondolatokat nehéz elkülöníteni, mert amikor valaki megpróbálja felidézni, hogy egy adott szituációban mi történt, olyan következtetéseket vonhat le, melyek torzítják emlékezetét, így hamis, pontatlan képet kaphat a történetekről.³

Az emlékezetről már évezredek óta elmélkedtek a filozófusok, de a pszichológusok csak a XX. században kezdték el az emlékezeti folyamatok tudományos eszközökkel történő vizsgálatát. Az agykutatás fejlődése sokat segített az emlékezet különböző rendszereinek

¹ EISELE, JÖRG (szerk.), STERN, WILLIAM: Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 1882. 327. o.

² THOMPSON-CANNINO, JENNIFER: *I Was Certain, but I Was Wrong* Elérhető: <https://www.afterinnocence.net/jenstory.html> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 03.)

³ KÚRIA, BÜNTETŐ-KÖZIGAZGATÁSI-MUNKAÜGYI ÉS POLGÁRI KOLLÉGIUMAI JOGGYAKORLAT-ELEMLŐ CSOPORT: *Összefoglaló vélemény: Az ítéleti bizonyosság elméleti és gyakorlati kérdései* Elérhető: https://www.kuria-birosag.hu/sites/default/files/joggyak/osszefogl_velemeney_iteleti_bizonyossag.pdf 26. o. (Letöltés dátum: 2023. 10. 15.)

megértésében, melyek közül mindegyik más funkciót tölt be az információk tárolásában és elérésében.⁴ Kutatások igazolták, hogy az emberek hajlamosak hibás emlékezetre, főként akkor, ha irányítottan kérdezik vagy manipulálják őket. Az emlékezet fontos szerepet játszik az igazságszolgáltatásban is, mivel azok az események és információk, melyeket az emberek az emlékezetükben megőriznek, relevánsak lehetnek a peres eljárásokban. Az emlékezet jelentőségét akkor érthetjük meg, ha megvizsgáljuk, hogy mennyi téves bírósági döntés született a tanúk hamis emlékképei miatt.

A hamis emlékképekhez kötődően dolgozatomban a tanúk által tett pontatlan, hamis vallomástétel – ide nem értve a szándékosan tett hamis vallomást – miatti téves ítéletek hátterét vizsgálom, fő hangsúlyt helyezve az emlékezés jelentőségére, illetve pszichológiai hátterének bemutatására, mert több tudományág együttes vizsgálata szükséges az emlékezés megismeréséhez, megértéséhez és az ebből eredő hibák kiküszöböléséhez. Azokra a kérdésekre keresem a választ, hogy a hamis emlékezés hogyan, milyen mértékben befolyásolja az eljárás végén a bíróság döntését, illetve, hogy a tanúk tisztában vannak-e azzal, hogy az emlékeik önhibájukon kívül is lehetnek tévesek.

Témaválasztásom oka, hogy Julia Shaw⁵: *Emlékezeti illúziók – A téves emlékezés nyomában* című könyve olyan hatással volt rám, hogy egyre több a tárgykörrel kapcsolatos kutatást kezdtem el olvasni. Az ezekről szóló értekezések tanulmányozása során megdöbbenve tapasztaltam, hogy a téves bírói ítéletekhez vezető egyik közvetlen körülmény a tanúk általi téves felismerés. Ez inspirált arra, hogy kutassam ennek a jelenségnek a pszichológiai hátterét és azt, hogy mennyire súlyos következményei vannak a téves emlékezésnek, valamint, hogy hogyan lehet ezt a lehető legjobban kiküszöbölni. Ez az interdiszciplináris téma érinti a jog, a szociológia és a pszichológia tudományterületeit is. A megválaszolandó kérdésre ezen három tudományág elméleteinek, kísérleteinek és kutatási eredményeinek elemzésével, feldolgozásával keresem a választ.

Dolgozatomat az emlékezés pszichológiájának áttekintésével kezdem majd a tanúvallomást befolyásoló tényezőket mutatom be. Ezután az emlékezés pszichológiai hátterét ismertetem, majd kísérleteken keresztül szemléltetem az emlékezetet befolyásoló tényezőket. Ezt követően kísérleteket elemzek, melyekben olyan emlékezeti tévedések jelennek meg, amik relevánsak lehetnek a tanúvallomások során is. Ezután Jerry Miller, „Kopasz” és Setét Ernő

⁴ BADDELEY, ALLAN: *Az emberi emlékezet*, 2001, Osiris Kiadó, Budapest. 15. o.

⁵ Julia Shaw 1987-ben született igazságügyi pszichológus, memóriaszakértő.

esetén keresztül bemutatom, hogy bár a DNS vizsgálat alkalmazása óta ez a szám csökkent, még ma is a téves ítéletek többségében szerepet játszanak a tanúk jóhiszemű, de téves vallomásai az emlékezeti torzítások miatt. Végül fontosnak tartom még megemlíteni, hogy milyen emlékezést javító, a memória torzításait kiküszöbölő lehetőségek léteznek, viszont ezek bővebb kifejtése kívül esik tanulmányom keretein. Befejezésképpen egy összeggzéssel zárom dolgozatomat, melyben kitérek a megfogalmazott kérdéssel kapcsolatos megállapításokra és a levonható következtetésekre.

1 AZ EMLÉKEZÉS PSZICHOLÓGIÁJA

A bioszférában minden faj rendelkezik olyan rá jellemző tulajdonságokkal, amelyeket el kell raktároznia ahhoz, hogy fenn tudjon maradni, a körülményekhez megfelelően tudjon alkalmazkodni. Ebből következik, hogy az emberi élethez is feltétlenül szükség van az emlékezetre. Az emlék nem más, mint amikor egy információt pontosan felidézünk a memóriánkából. Az emlékezés egy szubjektív tapasztalat, mely személyes élményeinkre támaszkodik.⁶

Az emlékezet létrejötte és működése rendkívül bonyolult folyamat. Az információk az érzékszervek által érkeznak az emberi agyba, először a *rövidtávú*, majd később, amennyiben kellően fontosak vagy ismétlik őket átkerülnek a *hosszútávú* memóriába. Az erős érzelmi háttérrel rendelkező emlékezéstartalmak rögtön a hosszútávú memóriában rögzülnek. A két rendszer tárolási ideje pár másodperctől akár élethosszig is terjedhet. Az érzékek az eredeti ingerek, kiváltó okok nélkül is újra megismétlődhetnek gondolatainkban, ezt nevezzük emlékezésnek. Egy felidézett emlék gyakran eltér attól, amit korábban érzékeltünk, mert az emlékezetünkben egy cselekmény homályossá, gyengévé válhat, elillanhat, eltűnhet.⁷

Az emlékezet fajtái között megkülönböztetünk rövid és tartós emlékezetet, ezek mechanizmusukban szorosan összefüggnek. A tartós emlékezet kialakulásához szükség van a rövidtávú emlékezet minél hosszabb reverberációjára. J. F. Delafresnaye angol professzor Oxfordban készített kísérletet a memória két fajtájának összefüggéséről. Egyetemi hallgatóknak olvastak fel egy kilenc számjegyből álló sorozatot, melyet meg kellett ismételniük. Ugyanazokat a számokat ismertették, eltérő sorrendben. A kísérleti személyek nem tudtak róla, de minden harmadik felolvasott számsor azonos volt. A kísérlet arra irányult, hogy megállapítsák, az ismétlések miatt képes-e az agy hamarabb megjegyezni az azonos sorozatot, vagy a különböző számsorok meggátolják a könnyebb megjegyzést. A kísérlet eredményeként megállapították, hogy míg a nem ismételt sorozatoknál nem, addig az ismételt sorozatoknál jelentős javulás mutatkozott. Ez a kísérlet alátámasztja azt a megállapítást, mely szerint a rövid távú emlékezet bár törlődik, hátrahagy olyan jelentős információkat, amely alapján kialakul a tartós emlékezet.⁸

⁶ NAGY VARGA ANIKÓ: *Az emlékeink olyasvalamik, amelyekért hálásnak kell lennünk* In: Educatio 2009/4. szám 529-535. o.

⁷ KARDOS LAJOS: *Általános pszichológia*, 1985, Tankönyvkiadó, Budapest. 125-126. o.

⁸ HEBB, O. DONALD: *A pszichológia alapkérdései*, 1978, Gondolat Kiadó, Budapest. 117-119. o.

Számos tényező befolyásolja az emberi emlékezet tartósságát. Az egyik legjelentősebb a személyes érintettség, amely úgy nyilvánul meg, hogy minél kellemesebb vagy kellemetlenebb egy emlék, annál hosszabb ideig tárolja el az agy, annál pontosabb és élesebb kép marad fenn róla. Egy eseményre több ember másképp emlékezhethet a személyes érintettsége okán, más mozzanatot tarthat fontosabbnak.⁹ Az érzelmekkel telített helyzetekben az agy sokkal többet gondolkozik, ha az ilyen szituációkat újra és újra elmeséljük sokkal jobban fogunk emlékezni rájuk, pontosabb lesz a felidézés is. Például a tanútól való kérdezés során is elfogadható, ha valamilyen közömbös eseményt nem képes pontosan felidézni, ám, ha hozzá közelálló személy ellen, a közvetlen közelében elkövetett bűncselekményről van szó, ez kevésbé hihető el.¹⁰

Az emlékezés tehát egy képesség arra, hogy az emberek információkat, eseményeket és tapasztalatokat raktározzanak el, szükség esetén elevenítsenek fel. Az emlékezet fontos szerepet játszik az igazságszolgáltatásban is, mert azok az információk, amelyeket az emberek az emlékezetükben tárolnak fontosak lehetnek mind a bűnösség vagy az ártatlanság bizonyításában, mind pedig az alperes, felperes közti jogvita eldöntése során. Az emlékezet és az igazságszolgáltatás összefonódnak, előbbi segíti az utóbbit az események rekonstruálásában, azonban az emlékek hamar megfakulnak, hitelességük megkérdőjelezhető, így a jogrendszernek megoldást kell találnia az ezzel kapcsolatban felmerülő problémákra.

⁹ NAGY VARGA ANIKÓ i. m. 3. o.

¹⁰ VINNAI EDINA (szerk.) – ELEK BALÁZS – BENCZE MÁTYÁS (szerk.): *A bírói ténymegállapítási folyamat szociológiája* In: Jogszociológiai előadások, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 81. o.

2 A TANÚVALLOMÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Az igazságszolgáltatásban az egyik leggyakrabban alkalmazott bizonyítási eszköz a tanúvallomás, mert a kriminalisztika alapkérdéseire (*Mi? Hol? Mikor? Hogyan? Ki? Kivel? Miért?*) ebből nyerhető a legtöbb válasz. Kiemelkedő jelentősége miatt fontos a minél precízebb felvétele.¹¹ A tanúvallomásnál csak olyan bizonyítási eszközök lehetnek elsődlegesebbek, amelyek pontos, megkérdőjelezhetetlen módon tanúsítanak az adott körülményre vonatkozó információkat, adatokat.¹² Ilyen cáfolhatatlan bizonyítékok a legtöbb esetben nem állnak rendelkezésre, így a rendszerint elérhető tanúvallomásokra kell a jogalkalmazóknak támaszkodnia.

2.1 A tanú

A tanú az, aki saját maga által észlelt múltbeli tényekről vallomást tesz, mert azt látta, hallotta vagy tud róla. Már a Biblia mindkét részében az Ószövetségben és az Újszövetségben is sokszor megjelenik a tanúskodás témaköre. A héber *éd* (tanú) szó az *úd* igéből ered, mely ismétlést, újra elmondást, tanúskodást jelent. A tanúskodás során történik tehát az adott esemény repetíciója.¹³ A mai modern büntetőeljárásban „Tanúként az hallgatható ki, akinek a bizonyítandó tényről tudomása lehet.”¹⁴ A polgári eljárásokban pedig tanú az, akinek nevét és idézhető címét a tanúbizonyítási indítványban bejelentik.¹⁵ A bírósági eljárásban a tanút igazmondási kötelezettség terheli, a hamis tanúzást a törvény büntetni rendeli. Kengyel Miklós jogász professzor így fogalmazott a tanúbizonyítással kapcsolatban: „A tanúbizonyítás egyidős az igazságszolgáltatással. Szükségességét vagy nélkülözhetetlenségét minden korszak elismerte, mint ahogy a fenntartásait is kezdettől fogva kifejezésre juttatta vele szemben. Ennek az oka az, hogy a tanú a '*legszemélyesebb bizonyítási eszköz*', a szubjektumnak - a bizonyítékok mérlegelése mellett - az egész bizonyítási eljárásban itt van a legnagyobb jelentősége.”¹⁶

¹¹ IBOLYA TIBOR: *Kihallgatási taktika a nyomozásban* Elérhető: <http://ibolyatibor.atw.hu/Sajat/3.pdf> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 23.) 4-5. o.

¹² NAGY ATTILA: *A büntetőeljárásban tett tanúvallomásra ható tényezők*, 2022/01, Pázmány Law Working Papers, Budapest. 20. o.

¹³ HACK MÁRTA, HACK PÉTER: *A hiteles tanú* In: Új Exodus: teológiai és hitéleti folyóirat: A hit gyülekezetének folyóirata 2005. 15. évfolyam 2. szám 49-53. o.

¹⁴ 2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról 168§ (1)

¹⁵ 2016. évi CXXX. törvény a polgári perrendtartásról 284§ (1)

¹⁶ KENGYEL MIKLÓS: *Magyar polgári eljárásjog* 2010, Osiris Kiadó, Budapest. 147. o.

2.2 A befolyásoló tényezők

A tanúvallomás személyi bizonyítási eszköz voltából fakad, hogy a tanú tudatában a tények szubjektíven jelennek meg, ezáltal többé kevésbé eltérhetnek a valóságtól. A tanúk érzékszervekkel történő érzékelése torzulhat, meg nem történt mozzanatokat kapcsolhatnak a valóságban megtörténtekhez, értelmezésük, emlékeik, tapasztalataik hatására.¹⁷ Friedrich Dürrenmatt svájci író már a XX. században így fogalmazott a tanúvallomással kapcsolatban: „Tárgyilagos tanú persze nincs. Minden tanú hajlamos rá, hogy ahhoz, amit átélt, kitalált elemeket keverjen akaratlanul is. Az eset, amelynek tanúja, a tanún kívül és benne is lejátszódik. A maga módján észleli az esetet, jegyzi meg emlékezetében és az emlékezet is rajta hagyja jegyeit: minden emlékezet más esetet tükröz... Végül az időkülönbség: ... A képzetnek volt ideje, hogy átformálja az emlékezetet, s ehhez még fontoskodás, vágyképzetek stb. járultak...”¹⁸

A tanúvallomás tartalmát befolyásolják¹⁹ érzelmi tényezők, különösen a tanú érzelmi érintettsége, a felekhez való viszonya, hozzátartozói viszonya vagy szeretetkapcsolata, amelyek nehezebbé teszik az elfogulatlan felelevenítést. Befolyásolhatják különböző akaratlagos tényezők is, mint a személyes és gazdasági érdeke, ellenszenve és bosszúvágya. Releváns befolyásoló hatással bírnak ezen kívül még az észleléssel kapcsolatos objektív és szubjektív tényezők. Ezek lehetnek külső körülmények, például: távolság, látási viszonyok, továbbá belső körülmények: testi, szellemi állapot, iskolai végzettség, értelmi- és megfigyelési képesség, gondolkodásmód és világszemlélet. A tanút az észlelés közvetlen vagy közvetett volta, az észlelés után eltelt idő alatt érő külső hatások és a megtörtént események is befolyásolhatják.²⁰

Mindezek mellett az egyik legfontosabb befolyásoló tényező a pontatlan emlékezet, mert bár egy eseményre való visszaemlékezés során mindenki azt hiszi, hogy az emlékeiben élő kép megegyezik a valósággal, mégsem képes elkülöníteni a befolyásoló tényezők hatására módosult, illetve az azoktól mentes emlékeket.²¹

¹⁷ KÚRIA, BÜNTETŐ-KÖZIGAZGATÁSI-MUNKAÜGYI ÉS POLGÁRI KOLLÉGIUMAI JOGGYAKORLAT-ELEMZŐ CSOPORT: *i. m.* 99. o.

¹⁸ DÜRENMATT, FRIEDRICH: *Válogatott elbeszélések 5. Igazság-ügy*, 2003, Európa Könyvkiadó, Budapest.

¹⁹ Vonatkozó irodalom bővebben például: Bíró Gyula: *Kriminálisztika* (Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJKLícium-Art Könyvkiadó, 2010) 116-138. o.

²⁰ KÚRIA, BÜNTETŐ-KÖZIGAZGATÁSI-MUNKAÜGYI ÉS POLGÁRI KOLLÉGIUMAI JOGGYAKORLAT-ELEMZŐ CSOPORT: *i. m.* 99-100. o.

²¹ PÓDÖR LEA: *Agatha Christie nehéz esete. Az emlékezés és a felejtés szerepe a ténymegállapítási folyamatban* In: Iustitia meghallgat – Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből, Szerkesztette: Bodnár Kriszta, Fekete Balázs, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2018. 116-117. o.

3 EMLÉKEZÉS

Érzékszerveinken keresztül látással, hallással, szaglással információkat sajátítunk el, amelyek tárolására szolgáló rendszer az emberi emlékezet.

Az emlékezettel kapcsolatos alaptételek *első tézise* az, hogy az emberi emlékezet három szakasza a kódolás, a tárolás és az előhívás. A tények memóriába kerülése a kódolási szakaszban történik, ezek a tároláskor raktározódnak, majd az előhívás során kerülnek elő az emlékezetünkből. A *második tézis* szerint az időtényező alapján a milliszekundum századrészéig tartó szenzoros, a vizuális, illetve akusztikus rövidtávú és a néhány perctől akár éveken keresztül megmaradó hosszútávú emlékezettel rendelkezünk. A tanúvallomás során a hosszútávú memóriába elraktározott információ előhívása szükséges. A *harmadik tézis* pedig az, hogy az információk jellegétől is függ az emlékezet fajtája, az explicit emlékezet a tudatos, az implicit emlékezet pedig a nem tudatos felidézésre szolgál.²²

Sir Frederic Charles Bartlett angol pszichológus elmélete alapján az emlékezet nem reprodukál, hanem rekonstruál. Az emlékezés nem csupán a történetek felelevenítése, az emlékek fluktuálnak, mert két tényező befolyásolja őket, a jelenben történetek és a megélésük óta szerzett tapasztalatok. Magába foglalja az emlékhez társuló feltevéseket, általánosításokat is.²³ Elmélete szerint torzul az emlékezet amikor sémák alapján hívja elő az eseményeket, mert az összegzett tapasztalatokba nem illő elemeket az agy elveszíti a felidézés során.²⁴

A *felejtés* az, amikor az emlékkép már nem idézhető fel többé. Oka a rövidtávú memóriánál a tárolási kapacitás kimerülése vagy az információ elhalványulása, a hosszútávú memóriánál pedig az információ hozzáférhetetlensége. A hosszú távú emlékezetben tárolt információ jelentés alapján kódolódik. Az emlékezetünk annál jobb, minél jobb előhívási támponttal rendelkezünk, ezt bizonyítja az, hogy a felidézési feladatokban korántsem vagyunk olyan sikeresek, mint amikor fel kell ismerni valamit/valakit. Amennyiben több információ

²² BADDELEY, ALAN: i. m. 28. o.

²³ NAGY VARGA ANIKÓ i. m. 5. o.

²⁴ TORMA JUDIT: *Az ember jogi oldala. Interdiszciplináris értekezés a jog és a pszichológia elméleti és gyakorlati összefüggéseiről* (PhD disszertáció műhelyvitára) Miskolci Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2023. 56. o. Elérhető: https://jogikar.uni-miskolc.hu/files/22553/Torma%20Judit%20Disszert%C3%A1ci%C3%B3_m%C5%B1helyvita_final.pdf (Letöltés dátuma: 2023. 11. 08.)

megjegyzése szükséges, a közöttük kialakított jelentéssel bíró kapcsolat jelentős mértékben segíti a feladatot.²⁵

Francis Power Cobbe író már a XIX. században rámutatott, hogy emlékezetünk hibáit saját magunk is felfedezhetjük. Módszere szerint egy esemény bekövetkezése után rögtön készíteni kell egy jegyzetet arról, ami történt. Pár nappal később újra meg kell ismételni a jegyzetkészítést, majd adott időközönként újra és újra. Az utolsó után össze kell hasonlítani az első, az esemény után rögtön készült feljegyzést a későbbiekkel. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az eredeti történethez képest akár több, valóságban meg nem történt mozzanattal egészülhet ki az emlék, míg az apró részletek minél több idő telik el, egyre jobban eltűnnek. Ettől függetlenül az emberek úgy gondolják, hogy az emlékeik tökéletesen adják vissza a történeteket.²⁶

Hermann Ebbinghaus német pszichológus saját magán végzett kísérletében megállapította, hogy egy emlék felejtése nem azonos ütemű. Megtanult egy olyan felsorolást, amely tizenhárom szóból állt, addig ismételte, amíg el nem tudta mondani kétszer hibátlanul. Először húsz perc múlva, majd bizonyos időközönként, végül 31 nap múlva próbált emlékezni a felsorolásra. Megállapította, hogy nem egyenlő mértékben történik a felejtés, hanem a kezdeti szakaszban jóval gyorsabb, később, nyolc óra eltelte után lelassul. Készített egy hatvány és egy logaritmikus görbét, melyeken látszik, hogy jóval nagyobb a differencia az első két nap felidézései között, mint a második és a tizedik napon történt között.²⁷

Fiona Gabbert angol pszichológus professzor, Amina Memon filozófus és Kevin Allen skót pszichológus 2004-ben megjelent tanulmányukban rámutattak, hogy még könnyebben torzíthatja a memóriát, ha társas szituációban kap az agy egy téves információt. Az 1995-ös oklahomai merénylet esetét ismertették. Az ügyben döntő bizonyíték volt az abban a boltban dolgozó tanúk vallomása, ahol a merénylő a teherautót bérelte cselekménye elkövetéséhez. Felmerült kérdésként, hogy ki volt az elkövető bűntársa, egyáltalán létezett-e ilyen személy. A három tanú közül először csak egy állította, hogy látott még egy embert a merénylővel, a másik kettő ilyen megállapítást nem tett, viszont a későbbi vallomásaikban már ők is egy másik személy létezésére is emlékeztek. Pár hónappal később az első tanú bevallotta, hogy valószínűleg egy másik vásárlóra emlékezett, aki akkor a boltban tartózkodott és nem az

²⁵ KÚRIA, BÜNTETŐ-KÖZIGAZGATÁSI-MUNKAÜGYI ÉS POLGÁRI KOLLÉGIUMAI JOGGYAKORLAT-ELEMZŐ CSOPORT: i. m. 25. o.

²⁶ REICHARDT RICHÁRD: *Meghamisított emlékek* In: Mindennapi Pszichológia, XIII. (2021).

²⁷ MURRE, JAAP M. J.– DROS, JOERI: *Replication and Analysis of Ebbinghaus' Forgetting Curve* Elérhető: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0120644> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 25.)

elkövetővel együtt jelent meg. A másik két tanút nagy valószínűséggel akaratlanul is befolyásolta az első határozottsága, így az emlékeik ezen hatásra módosultak. Amikor egynél több szemtanúja van egy bűncselekménynek gyakran előfordul, hogy a rendőrök kiérkezéséig a tanúk beszélgetnek egymással, megvitatják, hogy mi játszódott le a szemük előtt pár perccel korábban. Bár ugyanazt a cselekményt látták mindnyájan, más háttérrel, nézőponttal rendelkeznek, mivel különböző emberek, így más emlékképek alakulnak ki bennük. Amikor egymással beszélgetnek, befolyásolják egymás emlékeit, a különböző emlékek így adott személynél törlődhetnek, a közösek pedig megszilárdulhatnak.²⁸

Memóriánk elraktározza az ismerős arcokat, ezáltal könnyen felismerjük őket. Az egyszer látott arcok azonosítása viszont nagyon kevés esetben sikeres, mert a megfigyelés rövideje és az irreleváns részletek elvonhatják a figyelmet az arcra, megnövelve az esélyét a téves felismerésnek. Az arcfelismeréssel kapcsolatos tévedésekre eklatáns példa, ami Donald Thomson ausztrál pszichológussal történt, akinek éppen a memóriakutatás a szakterülete. Kutatásai kapcsán szerepelt egy televíziós műsorban. A szereplést követően néhány hét múlva letartóztatták és bevitték a rendőrségre, ahol egy nő azonosította őt megerőszőként. Thomson hamar rájött, hogy a megadott időpontban egy élő televíziós műsorban szerepelt, így felhívta a rendőrség figyelmét erre a tényre. Miután bebizonyosodott, hogy szilárd az alibije kiderült, hogy a nőt éppen akkor erőszakolták meg, amikor a tv-ben azt a műsort nézte, amelyben Thomson szerepelt. Az arcfelismerése ugyan nem volt hibás, ám a televízióban szereplő férfi arcát azonosította az elkövető arca helyett.²⁹

²⁸ GABBERT, FIONA – MEMON, AMINA – ALLAN, KEVIN: *Memory Conformity: Can Eyewitnesses Influence Each Other's Memories for an Event?* In: *Applied Cognitive Psychology* 2003. 17. 533-541. o. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/39064700_Memory_Conformity_Can_Eyewitnesses_Influence_Each_Other's_Memories_for_an_Event (Letöltés dátuma: 2023. 10. 25.)

²⁹ BADDELEY, ALAN: *i. m.* 42-44. o.

4 AZ EMLÉKEZETTEL KAPCSOLATOS KÍSÉRLETEK

Az emlékezettel kapcsolatos kísérletek több tudományterületet érintenek, ilyen például a pszichológia vagy az agykutatás. A kísérleti eredmények hozzájárulnak az emberi emlékezet folyamatainak átlátásához, segítenek jobban megérteni annak működését, felhasználhatóak nemcsak az oktatás, a pszichológia, az orvostudomány, hanem a jogtudomány és az igazságszolgáltatás területén is. Kutatásom során az alábbi kísérleteket találtam, melyek a memória befolyásolhatóságát, torzításait bizonyítják.

4.1 Spontán hamis emlék

A spontán keletkező hamis emlékek vizsgálatára számos pszichológiai kutatás irányul, melyek közül kiemelkedő a *DRM* paradigmát létrehozó kísérlet. A paradigma James Deese, Henry L. Roedinger amerikai pszichológusok és Kathleen McDermott doktorandusz hallgató nevéhez fűződik. A paradigma szerint, ha a kísérlet alanyai egy listát kapnak, amelyen egymással kapcsolatban álló, egy témakörhöz kapcsolódó szavak vannak, például: ágy, nyugalom, szundikálás, paplan, horkolás, szunyókálás, akkor amikor fel kell idézniük a listán szereplő szavakat, emlékezni fognak olyan kifejezésekre is, amelyek szemantikai kapcsolatban állnak a listán szereplő szavakkal, de eredetileg nem szerepeltek rajta, például: az alvás szó.³⁰ A séma elmélet köthető ezen kísérlethez, amikor az agyunk a korábban elraktározott forgatókönyvek közül, melyekben megvan mindennek és mindenkinek a helye, szerepe, kiegészíti az adott emléket, a régóta tárolt adatokat beilleszti a sémába. Ezáltal az emlék torzulhat, mert elsősorban a lehető legkönnyebben felidézhető és a legfontosabb információkat tartjuk meg az emlékezetünkben.³¹ A kísérlet eredményeinek másik magyarázata lehet a vázlatos emléknym elmélet. Eszerint a megtapasztalt események két formában tárolódnak. Egyik a szó szerinti, a másik pedig a lényegi elemeket magába foglaló, vázlatos emlékezet. Az elmélet alapján téves emlék akkor keletkezik, amikor csak a vázlatos emlékeit tudja előhívni az adott személy, mert a szó szerinti emlékei nem elérhetők.³²

³⁰ VARGA MARIANNA: *A tanú emlékezetét befolyásoló verbális tényezők* In: Argumentum 14, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 419. o.

³¹ VINNAI EDINA (szerk.) – ELEK BALÁZS – BENCZE MÁTYÁS: (szerk.) i. m. 82-83. o.

³² KRÁNITZ ILDIKÓ: *Eltérő téves emlékezeti paradigmák hatásának vizsgálata kisgyermek-, illetve serdülőkorban* In: Impulzus: Szegedi Pszichológiai Tanulmányok, 3. évfolyam, 1. szám, 2016. szeptember, 3. o.

4.2 Kontextusfüggő memória

A *kontextusfüggő memória* szókapcsolat azt jelenti, hogy az emberi emlékezet könnyebben idézi fel az információkat, ha az emlékként tárolt esemény felidézése idején őt körülvevő környezet megegyezik az eredeti környezettel. Könnyebb emlékezni valamire, ha ugyanabban a környezetben vagyunk, mint ahol észleltük.³³

Ethal Mary Abernethy amerikai pszichológus kísérletében megállapította, hogy a tanulók sokkal jobban teljesítenek olyan vizsgafeladatok kitöltésekor, amikor ugyanabban a környezetben kell számot adniuk tudásukról, mint ahol a tananyagot elsajátították, ahol az oktatóval rendszeresen találkoztak.³⁴

David R. Godden és Alan D. Baddale skót és angol pszichológus professzorok kísérletükben 16 bűvart két fő csoportba osztottak, majd a két csoportban résztvevőket még két csoportra választották szét. A két fő csoport közül az egyik a szárazföldön, a másik pedig a víz alatt tanulmányozott szólistákat, melyeket memorizálniuk kellett. A szárazföldön memorizálók közül a fele csoportnak az eredeti helyszínen, a másik felének pedig a víz alatt kellett felidéznie a memorizált szavakat. A másik csoport tagjainak ugyanígy kellett emlékezniük. Megállapították, hogy akiknek ugyanabban a környezetben kellett felidézniük a szavakat, sikeresebben teljesítették a feladatot, mint akik körül az élethelyzet megváltozott.³⁵

4.3 Hangulatfüggő memória

Gordon H. Bower amerikai pszichológus professzor kísérletében a hangulat memóriára gyakorolt hatását vizsgálta. Hipnotikus szuggesztió hatására vidám és szomorú hangulatot váltottak ki a kísérleti alanyokból. Azok a kísérleti alanyok, akiktől azt kérték, hogy emlékezzenek vissza gyermekkori élményeikre, könnyebben idéztek fel olyan eseményeket, amelyeknek hangulata hasonló volt a felidézés pillanatában érzett hangulatukhoz. Az érzelmek befolyásolták a kognitív folyamatokat is. Amikor pedig egy történetet meséltek nekik, nagyobb figyelmet fordítottak az övékhöz hasonló hangulatú karakterre, több információt voltak képesek megjegyezni róla. Bower megállapította, hogy az asszociatív hálózatelemekkel lehet megoldást

³³ MCLEOD, SAUL: *Context Ans State-Dependent Memory* Elérhető: <https://www.simplypsychology.org/context-and-state-dependent-memory.html> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 30.)

³⁴ MCLEOD, SAUL: *i. m.*

³⁵ GODDEN, D. R. – BADDELEY, A. D.: *Context-Dependent Memory In Two Natural Enviorements: On Land and Underwater* In: *Brisith Journal Psychology*, 66. évfolyam, 3. szám, 1975.

találni ezen problémára, aktiválni kell az agy érzelmi egységét, ez segíti az érzelmekhez kapcsolódó emlékek felidézését.³⁶

³⁶ BOWER, H. GORDON: *Mood and memory* In: American Psychologist, 36. évfolyam, 2. szám, 1981. március. Elérhető: <https://typeset.io/papers/mood-and-memory-2hpbv5hktzq> 129. o. (Letöltés dátuma: 2023. 11. 03.)

5 TANÚVALLOMÁSSAL KAPCSOLATOS KÍSÉRLETEK

A vallomás egy korábban észlelt esemény felidézése, amire hatással vannak a vallomást tevő múltbeli tapasztalatai is. Az emlékkép a felidézéskor módosulhat, más emlékképekkel kombinálódhat, ötvöződhet. Tehát a vallomások értékelésekor figyelembe kell venni, hogy az emlékkép más, mint az eleve érzékelt, mert gyakran pontatlan és hiányos, hamis részletek jelenhetnek meg benne.³⁷

5.1 Elizabeth F. Loftus és John C. Palmer kísérlete

Elizabeth Loftus és John C. Palmer amerikai pszichológusok 1974-ben folytattak kísérletet, melynek célja az volt, hogy bebizonyítsák, hogy a tanú kihallgatása során feltett kérdések befolyásolják a memóriáját. A kísérletvezetők bemutattak egy 5-30 másodperces balesetről szóló videót 45 amerikai diáknak. Ezt követően megkérték őket, hogy írják le, hogy mit láttak, majd a következő héten tesztelték memóriájukat. Konkrét kérdéseket tettek fel nekik, például, hogy milyen gyorsan haladtak az autók, egy szót azonban minden csoportnál módosítottak. Az ütközés szót a koccanástól a karambolig terjedő skáláról helyettesítették. A résztvevők emlékei igazodtak a hívószóhoz, aki a koccanás szót olvasta úgy gondolta, hogy az autó lassabban haladt és sokkal kisebb erejű ütközésre emlékezett, mint az, akit a karambol szóval befolyásoltak. Míg a koccanásnál a diákok csak 51 km/h sebességre tippeltek, akik a karambol szót hallották, már 65,66 km/h sebességet adtak meg válaszként. Az eredmény azt mutatja, hogy a módosított szó befolyásolta az észlelést, az előzetes tudás nagy mértékben befolyásolta a későbbi emlékeket. A kutatók két lehetséges magyarázatot adtak, a jelenségre. Az egyik szerint a félrevezető információ a diákok esetében csak a választ befolyásolta, az emlékkép nem változott meg, a másik szerint az is előfordulhat, hogy az általuk használt eseményt leíró szó képes volt a balesetről alkotott képüket is befolyásolni, hatására tényleg súlyosabb eseményre emlékeztek.³⁸

³⁷ VINNAI EDINA (szerk.) – ELEK BALÁZS – BENCZE MÁTYÁS (szerk.): i. m. 79-80. o.

³⁸ LOFTUS, ELIZABETH – PALMER, JOHN: *Car Crash Experiment* Elérhető: <https://www.simplypsychology.org/loftus-palmer.html> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 25.)

5.2 Elizabeth F. Loftus és John C. Palmer második kísérlete

Elizabeth Loftus és John Palmer az előző kísérlettel kapcsolatos gondolat mentén készítettek egy másik kísérletet is. 150 diáknak levetítettek egy haladó autót, majd egy négy másodperces közlekedési balesetről szóló videót. Ezután három csoportra osztották őket. Az első csoport azt a kérdést kapta, hogy milyen gyorsan mentek az autók amikor összekoccantak, a másodiknak azt a kérdést tették fel, hogy milyen gyorsan mentek az autók, amikor karamboloztak végül pedig a harmadik csoporttól nem kérdeztek semmilyen sebességgel kapcsolatos kérdést. Egy hét múlva újra kérdéseket tettek fel a hallgatóknak csoportonként, anélkül, hogy a filmet újra lejátszották volna nekik. A kérdések között szerepelt egy, mely arra kérdezett rá, hogy láttak-e törött üveget a baleset helyszínén, vagy sem. Bár a videóban nem voltak láthatók üvegszilánkok, azok a hallgatók, akiktől az előző héten megkérdezték a gépjárművek gyorsaságát, nagyobb arányban válaszolták azt, hogy látták a törött üveget. Az első csoportban az 50 főből 7 látott törött üveget, 43 nem, a második, karambol szót halló csoportból pedig 16 ember látta a törött üvegeket és csak 34 nem. A kérdést nem kapó csoport tagjai közül 6 látott üveget, 44 pedig nem. Ez a kísérlet azt bizonyítja, hogy a rekonstruált emlékezet magába foglal olyan részleteket, amelyek nem hitelesek. A megfigyelők a látottak felidézésekor ugyan nem hazudtak, de nem a valós tényeket közölték. Ebből következik, hogy a sajátos módon feltett kérdés megváltoztathatja a tanú emlékezetét.³⁹

5.3 Elizabeth F. Loftus egyéni kísérlete

Hamisinformáció-hatásnak nevezik azt a jelenséget, amikor az emberek olyan dolgokra emlékeznek, amit csak sugalltak nekik, de tulajdonképpen nem voltak tanúi.⁴⁰ Az emlék befolyásolásának lehetőségére mutatott rá Elizabeth Loftus, amikor kísérletében egy stoptáblával felszerelt kereszteződésben történt balesetet mutatott a résztvevőknek. Ezután két részre osztotta a kísérleti alanyokat, akikkel megbeszélte a korábban látottakat. Az egyik csoporttal való beszélgetés közben a hiteles eseményről, a stoptáblával felszerelt kereszteződésben történt balesetről beszélt, míg a másik csoportnak úgy mondta el a látottakat, mintha csak elsőbbségadás kötelező tábla lett volna a baleset helyszínén. Ezután a kísérleti alanyok a témához nem kapcsolódó szövegeket kaptak, azzal a feladattal, hogy olvassák el és

³⁹ LOFTUS, ELIZABETH – PALMER, JOHN: *Car Crash Experiment i. m.*

⁴⁰ VARGA MARIANNA: *A tanú emlékezetét befolyásoló verbális tényezők i. m.* 417-418. o.

válaszoljanak az olvasottakkal kapcsolatos kérdésekre. Amikor egy héttel később a kísérleti alanyoknak fel kellett idézniük a baleset helyszínét, a hiteltelen információt hallott csoport nagy része elsőbbségadás kötelező táblára emlékezett, a csoportból csak keveseknek volt saját helyes emlékü. Ebben a kísérletben a résztvevők a forrásellenőrző elmélet alapján nem figyeltek a későbbi információ forrására, hanem hamisan az emlékü részévé tették azt.⁴¹

5.4 Elizabeth F. Loftus és Helen J. Burns kísérlete

Elizabeth Loftus és Helen J. Burns amerikai pszichológusok 1982-ben az erősen sokkoló események hatását vizsgálták a tanúvallomásokkal összefüggésben. Kísérletükben 226 diák vett részt, akiknek egy bankrablásról mutattak egy videót. Két csoportra osztották a kísérleti alanyokat, a levetített változatok az utolsó jelentben különböztek. Az egyik csoportnál a videó végén szerepelt, ahogy a bankrablók véletlenül lelőttek egy fiút, a másik csoportnál pedig nem ez a jelenet játszódott le, hanem csak a bank igazgatója mondta el a tragikus eseményt. Egy 25 kérdésből álló kérdőívet kellett a résztvevőknek kitölteniük, melyek közül egy kérdés kulcsfontosságú volt a kísérlet szempontjából. Mindkét film változatban 2 másodpercig mutatták, a lelőtt gyermek sapkáján szereplő 17-es számot, erre a részletre kérdeztek rá a kutatók. A sokkoló eseményt látó résztvevők mindössze 4%-a tudta felidézni helyesen a számot, a másik csoport 28%-a viszont helyesen válaszolta meg a kérdést. Loftus és Burns megállapították, hogy a sokkoló esemény következtében az ezt közvetlenül megelőző eseményekkel kapcsolatos emlékek megőrzése lényegesen rosszabb.⁴²

5.5 Balogh Jenő kísérlete

Egy büntetőjogi szeminárium keretében Balogh Jenő professzor két kísérletet végzett hallgatóival. Az első vizsgálatnál 4 csoportba osztotta a 24 főt és az első csoportnak felolvasott egy csalási ügyről szóló esetet. A következő csoportnak már az első csoport adta tovább az információt, ez a folyamat játszódott le az utolsó csoportig. Bebizonyosodott, hogy az eredeti szövegből fontos információk hiányoztak, illetve plusz adatok kerültek a történetbe, tehát minden csoport által továbbadott esetben a csalási ügy leírása jelentősen módosult.

⁴¹ REICHARDT RICHÁRD: *i. m.*

⁴² OLÁH ATTILA: *Pszichológiai alapismeretek*, 2006. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 71-72. o.

A második kísérletnél a résztvevőknek felolvasott egy bűncselekménnyről szóló közleményt. A résztvevők felének támpontok nélkül kellett leírnia a hallottakat, a többi résztvevőnek pedig konkrét kérdésekre kellett válaszolnia az esettel kapcsolatban. Balogh professzor második kísérletében az eredményekből megállapította, hogy a reprodukáló képesség jelentősen jobb, amikor az alanyok maguk írják le a hallottakat, mint amikor irányított kérdésekre kell felelniük.⁴³

5.6 Clifford T. Morgan és Flemming H. Rewell kísérlete

Clifford T. Morgan és Flemming H. Rewell pszichológusok kísérletükben azt vizsgálták, hogy az emberi emlékezet mennyi ideig képes emlékezni a hangokra, adott idő elteltével milyen eséllyel tudja valaki jól kiválasztani a korábban hallott hangot. A kísérlet során egy színész bement több boltba és bankba, majd a bemutatkozást követően előadta, hogy a csekkfüzete elveszett és tájékoztatást kért azzal kapcsolatban, hogy ebben az esetben mi a teendő. A kísérletben szerepet vállaló hölgy az első esetben azonnal, a másodikban 1 órával később, a harmadikban négy órával később, a negyedikben esetben pedig huszonnégy órával később megkereste az adott bolt vagy bank alkalmazottját és megkérte, hogy több fénykép közül válassza ki a színészt, illetve több hang közül azonosítsa annak hangját. Már az első esetben az azonnali kérdezéskor is csak 41%-os volt a hangfelismerés, majd ez rohamosan csökkent. Egy óra elteltével a felismerés 24%-os, négy óra elteltével 4%-os, majd huszonnégy óra elteltével 0%-os volt, tehát ekkor már egyetlen személy sem tudta azonosítani a hallott hangot. A kísérlet bizonyította, hogy ha minél több idő telik el a hang hallása és felismerése között a helyes találat esélye rendkívül alacsony. A bírósági eljárások során hangsúlyos lehet a hangokkal kapcsolatos emlékezet. Két variációban fordulhat elő, amikor egy, a tanú által ismert hangot kell felismerni, itt a felismerés nagyon jó arányú (az arány lecsökken, ha a hangerő megváltozik). A másik, amikor egy ismeretlen egyszer hallott hangját kell felismerni, ebben az esetben a felismerés a tárgyalt kísérlet alapján is megállapíthatóan alacsony mértékű. Clifford ezekből azt a konklúziót vonta le, hogy a tanú hangazonosítását „óvatosan kell kezelni”.⁴⁴

⁴³ MORAVCSIK EMIL: *A tanuvallomások pszichológiájának tárgyalása* In: Jogtudományi Közlöny, 43. évfolyam, 33. szám, 1908. 255. o.

⁴⁴ BADDELEY, ALAN: i. m. 54-55. o.

5.7 Hugo Münsterberg kísérlete

Hugo Münsterberg német származású amerikai pszichológus kísérletében kimutatta, hogy a szuggesztív kérdések még a legőszintébb emlékeket is képesek torzítani. Egy gazda szobájáról mutatott egy könnyen megjegyezhető részleteket tartalmazó fényképet 40 résztvevőnek. Miután az alanyok egyenként megvizsgálták a fényképet, arra kérték őket, hogy válaszoljanak a feltett kérdésekre. Például: Hány ember van a szobában? Hány ablaka van a szobának? Mit csinál a gazda? Ezekre a kérdésekre egyszerűen lehetett válaszolni, mivel a fénykép tartalmazta az információt. Münsterberg feltett szuggesztív kérdéseket olyan tárgyakra vonatkozóan is, amelyek nem szerepeltek a fényképen. Ilyen volt a: lóg-e lámpa a mennyezetről és a látszanak házak a szoba ablakán is. Volt egy szintén a képen nem szereplő tárgyat magába foglaló kérdés, melyet a résztvevőknek kétfajtaképpen tett fel. A résztvevők fele a van-e tűzhely a szobában kérdést, a másik fele pedig a látta-e a kályhát a szobában kérdést kapta. A két kérdés közül a második jóval nagyobb befolyást gyakorolt a válaszadóra. Aki úgy emlékezett, hogy volt kályha a szobában, még a helyét is meg tudta jelölni. A befolyásoló kérdésekre adott válaszoknál csak a kísérleti alanyok 59%-a válaszolt helyesen, pedig a fénykép megfigyelése és a kikérdezés között nem telt el számottevő idő, nem voltak érzelmileg érintettek, így a memóriájukra csak a szuggesztív kérdések hatottak negatívan.⁴⁵

5.8 A bemutatott kísérletek tanulságai

A fent leírtak alapján megállapítható, hogy a tanúvallomások kísérletekkel való tanulmányozása rendkívül fontos a gyakorlat szempontjából is. A vizsgálatok alátámasztják, hogy az észlelt eseményekről adott vallomások sokkal kevésbé hitelesek, mint azt gondolnánk, ezért ezt a tényt figyelembe kell venni az értékelésük során. A kísérletek bizonyítják, hogy akár a kérdezés módja is képes befolyásolni a pontosságot, így a szuggesztív kérdések használatától minden esetben tartózkodni kell. Emellett minél több idő telik el a megfigyelt esemény után, az emlékkép annál halványabb, ezért az agy képes a hiányzó részeket kitölteni olyan információkkal, amelyek a valóságban nem is játszódtak le, így célszerű a vallomást az esemény után a lehető leghamarabb felvenni.

⁴⁵ GREEN, D. CHRISTOPHER: *On the Witness Stand: Essays on Psychology and Crime* Elérhető: <https://psychclassics.yorku.ca/Munster/Witness/suggestions.htm> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 02.)

6 JOGESETEK

6.1 Téves ítélet

A *téves ítélet* kifejezés dolgozatomban arra utal, amikor egy ártatlan embert ítélnék el egy olyan bűncselekmény miatt, melyet nem ő követett el. Dolgozatomban ezen és további fejezetei a büntető eljárásjogban megjelenő tanúvallomásra specializálódnak, mert ebben a jogágban érhető tetten és szemléltethető leginkább a téves tanúvallomások befolyása a bírósági döntésekre. A téves ítélet döntő többségben nem a bíró egyedüli felelőssége, hanem egy hosszú folyamat eredménye, kezdődően a nyomozási szakasztól. *Justizmordhoz* vezető ok lehet például egy hamis beismerő vallomás, téves szakértői vélemény, a bíró személyében rejlő ok, a közvélemény nyomása, a rendőrség által elkövetett hibák, az ügyész eljárási hibái, a vádlott népszerűtlen vagy kisebbségi csoporthoz való tartozása és a dolgozatomban szempontjából legrelevánsabb, a szemtanú általi téves felismerés is. Az Egyesült Államokban létrejött *Innocence Projekt*⁴⁶ vizsgálta alapján kimutatták, hogy az ügyek 72 százalékában a tanúvallomás pontatlansága, hiteltelensége fontos szerepet játszott a téves ítélet meghozatalában.⁴⁷ A következőkben bemutatandó esetekben született egy téves ítélet, méghozzá a pontatlan, hibás tanúvallomások okán.

6.2 Jerry Miller esete

1981-ben Chicagóban a Rush Street egyik garázsában megverték és a saját autójában megerőszakoltak egy nőt. Az elkövető ezután elvette az értékeit és bezárta a sértettet a csomagtartóba, majd el akart vele hajtani a helyszínről. A parkolóőrnek feltűnt, hogy nem a tulajdonosa vezeti az autót, így nem engedte fel a sorompót, de az elkövető egy rövid szóváltás után el tudott menekülni a helyszínről, az autót és az áldozatot pedig hátrahagyta. A rendőrség által készített fantomkép alapján az egyik tiszt Jerry Millert azonosította, mint elkövetőt, úgy vélte őt látta néhány nappal korábban a parkolóházban. Millert letartóztatták, majd szembesítették a parkoló őrével, akik azt vallották, hogy őt látták az autóban, majd pár perccel

⁴⁶ Az Innocence Project 2003 óta egy nonprofit vállalkozásként működő szervezet, melyet 1992-ben Peter Neufeld és Barry Scheck hozott létre a New York-i Yeshiva Egyetem jogi karán.

⁴⁷ PAPP-NAGY ZSOLT: *Justizmord, avagy „az igazság megőlése” a modern büntetőeljárásokban – Okok és következmények* In: Jogi Fórum Elérhető: <https://www.jogiforum.hu/cikk/2019/07/17/justizmord-avagy-az-igazsag-megolese-a-modern-buntetoeljarasban-okok-es-kovetkezmények/> (Letöltés ideje: 2023. 10. 25.)

később menekülni, a tárgyaláson pedig a sértett-tanú is vallomást tett, mely szerint az elkövető lehetett Miller, csak az arcszörzete kicsit másképp nézett ki. Miller és édesapja vallomásában hiába állt az, hogy bokszmérkőzést néztek a bűncselekmény éjszakáján, 1982. október 1-jén Millert nemi erőszak büntette, rablás büntette és emberrablás büntette miatt 45 év börtönbüntetésre ítélték. Az Innocence Project 2005-ben vállalta Miller ügyét és DNS vizsgálat alapján bebizonyították, hogy a bűncselekményt nem Miller követte el. 2007. április 23-án felmentették, az ítélet után 25 évvel. Ekkor már egy éve feltételesen szabadlábra helyezték.⁴⁸

6.3 „Kopasz” esete

Janecskó Kata újságíró, *Az ártatlanul elítélve* című könyv szerzője által Kopasz álnéven nevezett személy rendőrként dolgozott. Új munkahelyén, a XIII. kerületi Rendőrkapitányságon töltött első napján kezdődött el 12 évig tartó esete. Ezen a napon tartóztatták le, először azt sem tudta, hogy mivel gyanúsítják, később kiderült, hogy csoportosan elkövetett rablás büntette az ellene szóló vád. 1999 decemberében négy ember jelent meg egy autókereskedő lakásán és rendőri intézkedést színelve kirabolták őt. Közülük ketten egyenruhát viseltek és a hivataloshoz hasonló szóhasználattal felszólították a lakás tulajdonosát, hogy adjon át nekik minden értéket, ami bűncselekményből származik. A lakástulajdonos erre nem volt hajlandó és azt állította, hogy semmi nem származik bűncselekményből, az elkövetők megbilincseltek és az egész lakóhelyét átkutatták. Az áldozatot otthagya körülbelül egymillió forint készpénzzel, valamint arany ékszerekkel távoztak a helyszínről. Az autókereskedő először ismeretlen elkövetők ellen tett feljelentést. A bűncselekmény helyszínétől nem messze volt Kopasz lakása, melyben a cselekmény idején tartózkodott és egy kölcsönadási szerződést készített elő, melyet barátjával írt alá gépjárműve kölcsönadása miatt. Barátja a kölcsönvett autót megtankolta és fizetés nélkül hajtott el, amit a benzinkút kamerái rögzítettek, az esetről később szintén rendőrségi ügy lett. Mind a szerződés, mind a videófelvétel alibit biztosíthatott volna Kopasznak, ám az eljárás során a bíróság figyelmen kívül hagyta ezeket. Kezdetben ismeretlen tettes ellen tett feljelentést az autókereskedő, azonban két hónap után felmerült benne a gondolat, miszerint a rablók olyan személytől kaphattak tippet, aki tudta, hogy ő milyen értékeket tart a lakásában. Egy feltételezett ötletgazdát annyira megijesztett, hogy találomra felsorolt mindkettejük által ismert neveket. Két hónap múlva a nyomozók megmutatták Kopasz

⁴⁸ *Innocence Project, Jerry Miller's case* Elérhető: <https://innocenceproject.org/cases/jerry-miller/> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 29.)

képét a sértettnek, aki először elutasította a lehetőséget, hogy ő, egy régi ismerőse követte volna el a bűncselekményt, majd miután megtudta, hogy az általa megijesztett ember Kopasz nevét is felsorolta, onnantól kezdve meg volt győződve róla, hogy Kopasz a tettesek között volt. Hiába merült fel, az eljárás során, hogy miért nem ismerte fel Kopaszt rögtön az elkövetők között, az autókereskedő azzal magyarázta a helyzetet, hogy sokkot kapott, majd később ezt arra módosította, hogy egy pillanatra látta csak Kopasz arcát, nem elegendő időre. Újabb tanúkat is kihallgattak az ügyben, akik először még azt vallották, hogy nem látták az elkövetők arcát, két év múlva viszont már mindenkit felismerni vélték a vádlottak padjáról. Mint később kiderült, a sértett a tárgyalás előtt képeket mutatott nekik arról, hogy kiket kell felismerniük az eljárás során. Nem ez volt az egyetlen törvénybe ütköző eljárási cselekmény, a felismerésnél nem tartották be a szabályokat, melyek szerint a fő ismertető jegyekben megegyező tulajdonságú személyeket kell egy csoportba állítani a kérdéses személlyel, mert a felsorakoztatás alkalmával Kopasz melegítőben, míg a többi személy öltönyben jelent meg. Elsőfokon 3 év fegyházbüntetésre ítélték csoportosan elkövetett fegyveres rablás bűntette miatt. Tizenkét évbe telt, mire a végső jogerős felmentő ítélet megszületett, Kopaszt és a többi vádlottat is felmentették.⁴⁹

6.4 Setét Ernő esete

Setét Ernőt 2005-ben rablás bűntettével gyanúsították meg. A roma fiatal barátaival találkozott egy budapesti téren, hogy közösen beszélgessenek, zenéljenek. Rendőrök jelentek meg és átkutatták az autóját – melyben csak egy gitárt találtak – azt akkor még nem hozták a tudomására, hogy rablás bűntettében folytatnak nyomozást. Másfél hónappal később Setét Ernőt munkába menet megállították, megbilincseltek és bevitték a Dózsa György úti rendőrkapitányságra szembesítésre. A szembesítés során találkozott azzal a személlyel, akit élettársával együtt kiraboltak a téren történt igazoltatás előtti napon a Keleti pályaudvaron. A rablás során az elkövetők elvettek az ittas állapotban lévő sértettektől egy aranyláncot, egy órát és egy mobiltelefont. Az elkövetőkről adott személyleírásaik illettek Setét Ernőre és Adu Lászlóra, ezért a barátját is őrizetbe vették. Több, mint 16 hónapig voltak előzetes letartóztatásban. A sértett-tanúk felismerték bennük az elkövetőket, vallomásuk azonban rendkívül összeszedetlen volt, még a támadók létszámát is megváltoztatták, sőt volt olyan vallomásuk is, amelyben az szerepelt, hogy az elkövetők között volt nő, illetve gyerekek is.

⁴⁹ JANECSKÓ KATA: *Ártatlanul elítélve*, 2021. Corvina Kiadó, Budapest, 37-44. o.

Mindkét vádlottnak volt alibije az elkövetés idejére, Setét az EuroRoma karaván demecseri rendezvényén lépett fel egy együttes tagjaként, így a fővárostól 300 kilométerre lévő szabolcsi településről hajnalban autóval indult haza két másik személlyel. Ezt egy videofelvétel is igazolta. Adu László pedig otthon aludt, ezt is többen tanúsították. A védelem bizonyítási indítványban megjelölte, a Keleti pályaudvar videófelvételének beszerzését is, a felvétel azonban az eltelt idő hossza miatt már törlődött a rendszerből, a tanúbizonyítási indítványait pedig többször is elutasították. A Központi Kerületi Bíróság elsőfokon bűnösséget megállapító ítéletet hozott a két vádlottal szemben, négy év letöltendő börtönbüntetésre ítélték őket. Perjés Judit bírónő a szóbeli indokolásban kijelentette, hogy a bíróságban egy szemernyi kétség sem maradt arról, hogy a bűncselekményt ők követték el, pedig még arra sem sikerült megtalálni a választ a bírósági eljárás során, hogy két tehetős fiatalnak mi oka lett volna ezt a bűncselekményt elkövetni. A másodfokú bíróság új eljárásra kötelezte az elsőfokú bíróságot. Ekkor kirendeltek egy közlekedési szakértőt is, hogy megállapítsák Demecserből visszaérhetett-e hajnalban a bűncselekmény elkövetésének időpontjára Setét Ernő. Végül minden kétséget kizáró bizonyítottság hiányában az új eljárásban felmentették a két vádlottat. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda látta el a vádlottak képviselőjét, ügyvédjük dr. Muhi Erika szerint: „tisztán látszott, hogy az egész egy borzasztó tévedésen alapuló történet.” Majdnem 17 hónap után szabadultak, amikor a másodfok meghozta a hatályon kívül helyező ítéletet.⁵⁰

6.5 A három esetből levonható részkonklúzió

Vajon mi lehet az oka a tanúk jóhiszemű tévedéseinek? Magyarázat lehet, hogy az emlékezet, kutatások által bizonyítottan nem úgy működik, mint egy videófelvevő, nem lehet az emlékeket változatlan formában visszaidézni. Befolyásolhatják a felidézést, olyan tények, melyeket másoktól tud meg a tanú vagy sértett-tanú, mint Jerry Miller azonosításánál. Torzító hatása lehet az időközben történt eseményeknek, a felmerülő új információknak, mint Kopasz esetében, ahol korábban nem, de két év elteltével teljes bizonyossággal ismerték fel a vádlottakat a tanúk. Setét Ernő ügyében mindezek mellett valószínűleg szerepet játszott az emlékezetre ható, egy kisebbségi csoporttal szemben fennálló sztereotípiá⁵¹ is. Mikor az eljárás

⁵⁰ JANECSKÓ KATA: i. m. 83-86. o.

⁵¹ A sztereotípiá előzetesen, gyakran tudattalanul megalkotott elképzelés, séma valamilyen személy, csoport vagy jelenség tulajdonságairól. Forrás: FLECK ZOLTÁN: *Szociológia jogászoknak* 2004. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 207-210. o.

résztvevői egy kisebbséghez tartozó személyt észleltek, az egyéb tényezőket figyelmen kívül hagyva az egyetlen dolog, amire összpontosítottak, hogy ő roma származású és így az ezzel összefüggő előzetes ismereteik, feltevéseik is befolyásolhatták emlékezetüket.⁵²

⁵² A Magyar Helsinki Bizottság *A romák törvény előtti egyenlősége a bírósági eljárásokban és a büntetés-végrehajtásban* címmel végzett kutatást.

7 KIHALLGATÁS, KÉRDÉSFELTEVÉS

Amikor valaki egy kérdést intéz egy másik emberhez, már magával a kérdéssel felfedi azt, hogy az általa tudni kívánt tényről, eseményről mennyi előzetes információja van. Kevés előzetes információval rendelkezőnek arányosan több információra van szüksége és ennek fordítottja is igaz. Már a kérdésben fellelhető lehet az előzetes feltevés is, ekkor a kérdező már konkrét tényként kezeli az adott információt, ezzel elveszi a lehetőséget a válaszadótól az információ tagadásra. A kérdések magukba foglalhatják a remélt választ, mind módjukban, mind tartalmukban.⁵³ Dolgozatom ezen részében a tanúvallomás felvételekor használt kihallgatási és kérdezési technikákat ismertetem.

7.1 Kihallgatás

A személyi jellegű bizonyíték megszerzésére szolgáló kihallgatás az egyik legfontosabb nyomozási cselekmény. A nyomozó csak közvetetten ismeri meg a bűncselekményt, nyomozás, bizonyítékok felkutatása révén, melyek közül kiemelkedő az emberi emlékezet, ami olyan információk tárolására alkalmas, ami elősegítheti a cselekmény felderítését.⁵⁴ A tanú kihallgatása során a kihallgatást végző személy megfelelő felkészültsége az egyik legfontosabb elvárás. Annál hatékonyabban képes a feladatát ellátni a kihallgató személy, minél tájékozottabb az adott ügygel kapcsolatban, így lesz az eredményességre a legnagyobb esély. A tanúval való kapcsolatfelvétel az elsődleges cél, olyan kapcsolatot kell kialakítani az exploráció során, hogy minél pontosabb legyen a kapott információ.⁵⁵

⁵³ VARGA MARIANNA: *Magyar büntetőperes bírósági kihallgatások komplex nyelvészeti elemzése* (PhD dolgozat) Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Program, Szeged, 2020. 45. o. Elérhető: <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10629/1/Varga%20Marianna%20PhD%20ertekezese.pdf> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 26.)

⁵⁴ SÁGI LILLA: *A krimináltaktika fejlődési tendenciái, új kihallgatási metódusok* In: Belügyi szemle (2017) 1, 45. o.

⁵⁵ TÖRŐ BLANKA: *A kérdés jelentősége a tanúvallomás során* In: Debreceni Jogi Műhely Elérhető: https://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/2_2010/a_kerdezes_jelentosege_a_tanuvallomas_soran/ (Letöltés dátuma: 2023. 10. 26.)

7.2 Kérdésfeltevés fajtái

Ulpianus római jogtudós már az időszámításunk előtti harmadik században felhívta a figyelmet arra, hogy a tanú kihallgatása során tartózkodni kell az olyan kérdésfeltevéstől, amelyek sugallják a választ.⁵⁶ William Stern a XX. században szintén megállapította a szuggesztív befolyás fontosságát, azt, hogy jelentős mértékben függ a kérdés formájától a kapott válasz.⁵⁷ A kérdések formai szempontból történő osztályozásakor megkülönböztethetünk négy csoportot. Létezik eldöntendő, választó, kiegészítendő és nyitott kérdés.

Az eldöntendő kérdésekre adott válaszok esetén a tanú nem kap lehetőséget arra, hogy hosszan kifejtse emlékeit, két lehetséges választási lehetősége van. A két kijelentés egymással ellentétes, egyik tagadása a másiknak. Ebben az esetben a válasz megadása egyszerűbb, mert nem kell megmagyarázni a gondolatot, csupán ki kell választani az egyik, vagy másik lehetőséget.⁵⁸ *A részrehajló eldöntendő kérdésnél* is igen vagy nem válasz adható, de ebben az esetben a kérdést feltevő az egyik opciót valószínűbbnek tartja. A *specifikus eldöntendő kérdésben* pedig valamilyen plusz információ is megjelenik.⁵⁹

A választó kérdések esetében rendkívül gyakori, hogy a kérdést feltevő belerakja a vagy szót a kérdésbe, amellyel érzékeltetheti, hogy választhatunk a két lehetőség közül. A lehetőségek közti választás mégsem azonos az eldöntendő kérdéseknél felmerült alternatívákkal, mert itt a válaszlehetőségek nem tagadásai egymásnak, nem zárják ki egymást.⁶⁰

A kiegészítendő kérdésekre adott válasz már nem ennyire konkrét, a válaszadónak végtelen mennyiségű lehetősége van, nem jelenik meg semmilyen alternatíva, amelyek közül választania kellene, csak az adott helyzet és a kérdőszó adhat bizonyos keretet, szűkítést.⁶¹

A nyitott kérdések adnak lehetőséget a leghosszabb válaszra. Mivel nem tartalmaznak iránymutatást, a tanúk összefüggő mondatokban közölhetik emlékeiket, nincsenek megszabva előre meghúzott határok. Erre eklatáns példa a fent említett Balogh Jenő által készített kísérlet. A kérdező személy ezen kérdésfajta alapján tudhatja meg a legtöbb információt, ezért már a

⁵⁶ HATI CSILLA: *Büntetőeljárásunk történeti alakulása – különös tekintettel a közvetlenség elvének érvényesülésére* In: *Büntetőjogi Szemle* (2015) 3. szám 56. o.

⁵⁷ MORAVCSIK EMIL: i. m. 253. o.

⁵⁸ TÖRŐ BLANKA: *A kérdezés jelentősége a tanúvallomás során* i. m.

⁵⁹ VARGA MARIANNA: *A tanúk emlékezetét befolyásoló verbális tényezők* i. m. 418. o.

⁶⁰ VARGA MARIANNA: *Magyar büntetőperes bírósági kihallgatások komplex nyelvészeti elemzése* i. m. 46. o.

⁶¹ UO.

kérdést is úgy kell feltennie, hogy abból kitűnjön, hosszú, részletes választ vár el. Mivel a válaszadónak nincs lehetősége sokáig gondolkodni, összefüggéseket keresni, észrevétlenül olyan információkat oszthat meg, melyek relevánsak a cselekmény felderítésekor.⁶² Bár ez a kérdésfajta gyakorolja a legkisebb befolyást a válaszadóra, Susie Shamran ausztrál pszichológus és munkatársai megállapították, hogy ha véletlenül téves információt tartalmaz, akkor ez befolyásolja legnagyobb mértékben az emlékezetet.⁶³

Annál kevesebb a meghatározottság és a grammatikai kényszer a kérdésfeltevésben, minél kevesebb információval rendelkezik a kérdést feltevő, így a lehető legtöbb információra van szüksége, ez a jelenség fordítva is igaz. Legtöbb információval a kérdező az eldöntendő kérdések esetén rendelkezik, azt várja a kihallgatott személytől, hogy döntse el, melyik állítás igaz. A választó kérdéseknél több információ birtokában van a kérdést feltevő, azt kéri, hogy a tanú válasszon a felajánlott lehetőségek közül. A kiegészítendő kérdés esetén bizonyos információk rendelkezésre állnak, ahhoz viszont, hogy a teljes kép összeálljon hiányoznak részletek. A nyitott kérdéseknél nincs semmilyen korlátozás, előfeltevés, a válaszadó a pragmatikai tényezők alapján tudja, hogy miről kell beszámolnia. A négy kérdésfeltevési módszer skálába rendezhető, a legszabadabb választ váró kérdezési forma a nyitott kérdés, ezt a követi a kiegészítendő kérdés, utána következik a választó kérdés és végül legszigorúbb az eldöntendő kérdés.⁶⁴

A kihallgatás során tehát igazolhatóan jelentős befolyásoló hatással bírnak a kérdések az emlékezetre. Ha a tanút nem úgy kérdezik ki, hogy saját magának kell elmondania a történeteket, a kihallgatást végző személy szóhasználata következtében keletkezhetnek spontán hamis emlékek. Ezen kívül a feltett kérdések tartalmazhatnak félrevezető információt is.

⁶² TÖRŐ BLANKA: i. m.

⁶³ VARGA MARIANNA: *A tanúk emlékezetét befolyásoló verbális tényezők* i. m. 419. o.

⁶⁴ VARGA MARIANNA: *Magyar büntetőperes bírósági kihallgatások komplex nyelvészeti elemzése* i. m. 48. o.

8 TANÚVALLOMÁS PONTATLANSÁGÁNAK KIKÜSZÖBÖLÉSI LEHETŐSÉGEI

A legfontosabb kérdés, hogy milyen módon lehet meggátolni, de legalább minimálisra csökkenteni annak az esélyét, hogy a befolyásoló tényezők hatására születő tanúvallomás téves döntést eredményezzen a peres eljárásokban. A legkézenfekvőbb lehetőség megkísérelni más, független forrásból származó információval alátámasztani a tanúvallomást. Megoldást jelenthetnek az újabb és újabb kihallgatási módszerek, módszerek, melyekre szükség van ahhoz, hogy pontos, hiteles vallomások legyenek beszerezhetők, mert mind a bűnelkövetők, mind a bűncselekményeik változnak.⁶⁵ Sokféle kihallgatási technika létezik, céljuk a leghatékonyabb információgyűjtés, vannak olyanok, amelyek gyorsan elvégezhetők, egyszerűbbek, mint a SAI és vannak összetett, sajátos technikák, mint a Kognitív interjú.

8.1 Self-Administered-Interjú

A *Self-Administered-Interview*⁶⁶ egy olyan kihallgatási forma, mellyel gyors, átfogó vallomást lehet kapni a tanúvallomást tevő személyektől. Amikor az eredeti kihallgatási módszerekre nincs lehetőség, ideális lehetőség lehet ezen módszer alkalmazása. A módszer védi a memóriát, több kísérlet megállapította a tanúk emlékezete pontosabb, biztosabb, amikor ezt az eljárást alkalmazzák. Minél több idő telik el az esemény észlelése és az emlékezéskor történő előhívása között, annál pontatlanabb lesz a felidézett emlék. Ha egy tanút nem hallgatnak ki azonnal, megtörténhet, hogy mások befolyásolják, vagy akár elvesznek az emlékei. A SAI lényege, hogy „megfagyasztja” nemcsak a bűnelkövető képét, hanem az elkövetés helyszínét is az emberi agyban, a legapróbb részletekig. A technikát először kísérletekben tesztelték, különböző életkorú és társadalmi helyzetű emberek voltak a kísérleti alanyok. Áltanúként láttak egy eljátszott cselekményt, ezután írásban be kellett számolniuk arról, hogy mi történt. Akik a tárgyalt taktika alapján írták le a vallomásukat, pontosabb, részletesebb beszámolót adtak az eseményekről. Először a nyomozóhatóság tagja a tanúnak ad egy formanyomtatványt, melyet minél hamarabb ki kell töltenie, lehetőleg a cselekmény elkövetéséhez közeli helyen anélkül, hogy másokkal beszélne a történetéről. Majd a tanúkkal közlik a SAI nyomtatványok beszédésének időpontját, valamint azt, hogy a későbbiekben bármikor beidézhetők

⁶⁵ SÁGI LILLA: i. m. 45. o.

⁶⁶ Fordítás: magunk irányította kikérdezés

vallomástételre. Ezután nem minden tanút hallgatnak ki, hanem az iratok alapján választanak ki személyeket és azt is eldöntik, hogy milyen sorrendet alkalmazzanak a vallomásfelvétel során. A nyomtatvány nem helyettesítheti a személyes kihallgatást, viszont a hatóság nem veszít időt és az emlékek védetté válnak. A módszer hatására több információ szerezhető be a tanúk rangsorolása révén is, így egy rendkívül hatékony nyomozati eszköznek számít.⁶⁷

8.2 Kognitív interjú

A tanúk kihallgatásának legtökéletesebb módjára törekvő eljárást, a *kognitív interjútechnikát* 1992-ben Edward Geiselman és Roland Fisher amerikai pszichológusok dolgozták ki. Az eljárás négy emlékezést segítő technikát használ.

Az első technika (*szabad elmondás*) lényege, hogy a tanú nem kérdésekre válaszol, hanem magától mondja el a történeteket félbeszakítás nélkül. Kap rá időt, hogy átgondolja, hogy mi történt, visszaidézzé a helyszínt, színek, szagok segítségével újból átélje az eseményeket.⁶⁸

A második módszer (*fordított sorrend*) alapján a tanúnak az utolsó mozzanattól az elsőig, tehát visszafelé kell felidéznie az eseményeket. Amikor a történeteket a tanúk az események sorrendjében idézik fel, sémák alapján rekonstruálják azokat, ami torzuláshoz vezethet. Ha a sorrend megváltozik, akkor pontosabbak az emlékek, mert kisebb az esélye a sémák használatának.⁶⁹

A harmadik technika (*beszámolás mindenről*) alapja, hogy a kihallgató megpróbál minden részletet megtudni a tanútól, még a jelentéktelennek tűnőket is, annak felidézésével, hogy milyen általános tevékenységeket végzett a tanú, milyen érzései voltak a kérdéses időpontban. Javasolt mind az öt érzékszerv használata a visszaemlékezés során, mert így könnyebbé válhat az emlék minél pontosabb felidézése, cél az információvesztés elkerülése.⁷⁰

A negyedik módszerben (*perspektíva váltás*) megkérlik a tanút, hogy egy másik helyszínen tartózkodó ember nézőpontjából mondja el a történeteket, hogy ő mit tapasztalhatott.

⁶⁷ SÁGA LILLA: i. m. 46-49. o.

⁶⁸ ELEK BALÁZS: *A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban* (PhD dolgozat) Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2007. 98. o. Elérhető: <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5549/1139.pdf> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 08.)

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ MCLEOD, SAUL: *Cognitive interview technique* Elérhető: <https://simplypsychology.org/cognitive-interview.html> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 07.)

Ez a technika hasznos lehet, de előfordulhat, hogy a tanú megfelelési kényszer miatt csak megpróbálja kitalálni a dolgokat, így fennáll a konfabulálás veszélye.⁷¹

Geiselman kísérletében a kognitív interjú hatékonyságát vizsgálta, a résztvevőknek egy bűncselekményről készült filmet mutattak meg, majd 48 óra múlva kihallgatták őket kognitív interjúval, szokásos interjúval és hipnózis segítségével. A helyesen felidézett tények száma a kognitív interjúnál 41,2, a hipnózisnál 38,0 és a szokásos interjúnál 29,4 százalék volt. A kísérlet alapján a kognitív interjú jobb, pontosabb visszaemlékezést tesz lehetővé, ezt használva a tanúk több releváns információt tudnak felidézni, mint a hagyományos módszerekkel.⁷²

A módszerek használhatóságának megállapítása után került sor a kognitív interjú szerkezetének felépítésére. A kognitív interjún alapuló kihallgatás 7 szakaszból áll. Bemutatkozással, a személyes kontaktus kiépítésével kezdődik, majd a második szakaszban ismerteti a kihallgató az interjú célját. A harmadik fázisban kezdődik meg a konkrét interjú, emlékezést segítő technikák segítségével a tanúnak kell – félbeszakítás nélkül (*szabad elmondás*) – elmondania a történeteket. A negyedik szakaszban kérdésekre kell válaszolni, elsősorban nyitott kérdéseket kell használni, részletek tisztázására zárt kérdések is alkalmazhatók. Ebben a szakaszban alkalmazzák a harmadik (*beszámolás mindenről*) technikát. Az ötödik fázisban használandó a második (*fordított sorrend*) és negyedik (*perspektíva váltás*) emlékezést segítő módszer. A hatodik szakaszban kerül sor az elhangzottak összegzésére, majd rögzítik a kihallgatási jegyzőkönyv lényeges elemeit. A hetedik fázis az interjú lezárása. Ezen technika alkalmazásánál fontos, hogy a kihallgató empátikus legyen, végig törekedjen a feszültség oldására. A technika gyakorlati alkalmazása Magyarországon nem jellemző.⁷³

8.3 Felismerésre bemutatással kapcsolatos javaslatok

Új felismerési módszer az *ökológiai felismerésre bemutatás*, amely annyiban más, mint a hagyományos eljárás, hogy a tanú természetes környezetben próbálja meg kiválasztani az azonosítandó személyt. A környezetében tartózkodók emberek nem célzottan választottak, de

⁷¹ MCLEOD, SAUL: i. m.

⁷² MCLEOD, SAUL: i. m.

⁷³ IBOLYA TIBOR: i. m. 18-19. o.

ezt ellensúlyozza a jelenlévők nagy száma és változatossága. A módszer előnye a hagyományos eljárással szemben, hogy kötetlenebb és a célszemély kevésbé tűnik ki a csoportból.⁷⁴

Fenyvesi Csaba de lege ferenda javaslatai alapján a felismertetésekkel kapcsolatban a rejtett, nem tudatos befolyásoló hatások csökkentése érdekében használatos módszerek közül célszerű az eredeti észlelési körülmények között *megtartani* a felismertetést. A felismerőt *tájékoztatni* kell arról, hogy nem kell mindenáron választania, nem biztos, hogy az elkövető is jelen van a kiválasztandó személyek között, illetve, hogy nem kap visszajelzést a választása eredményességéről, ha egyáltalán megjelöl valakit. A „*felismerési kísérlet*” kifejezés vagy a *felismerés megkísérlése* helyesebb szóhasználat lehet a felismerésre bemutatás helyett, mert utóbbi azt sugallja a tanúnak, hogy mindenképpen választania kell, így a megfelelési kényszer miatt téves lehet a választása. A felismertetést az ügyel korábban nem foglalkozó, tehát a gyanúsítottat sem ismerő személyek végezzék, akik így biztosan nem befolyásolják a felismerést végzőt a választásban.⁷⁵

⁷⁴ FENYVESI CSABA: *Büntetőeljárás-jogi és kriminalisztikai alapgondolatok a felismerésre bemutatásról* – Finkey Ferenc nyomán In: Erdélyi Jogélet 2021. 1. szám 75. o.

⁷⁵ FENYVESI CSABA: Külföldi felismerési kísérletek üzenetei In: Jura 2021/2. szám, 95-98. o.

9 DISZKUSSZIÓ

A korábban részletezett tanúvallomással kapcsolatos elméleteket bizonyító vizsgálatokat egy kísérletbe sűrítve a saját környezetemben a győri Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi kar 20 negyedéves joghallgatójának közreműködésével reprodukáltam.

A résztvevőknek egy 15 kérdésből álló kérdőívet kellett kitölteniük, a vizsgálatot megelőző napon a könyvtárban egy bírónő által tartott büntető eljárásjog felkészítővel kapcsolatban, melyről csak a kérdőív átnyújtásakor értesültek. Ezt azért tartottam lényegesnek, mert a valóságban a tanúk sem tudják előre, hogy egy adott szituációra a későbbiekben emlékezniük kell.

Két csoportra osztottam a kísérleti alanyokat, három kérdés mindkét csoportban a résztvevő saját memóriájának megítélésére vonatkozott. Egy egytől tízig terjedő skálán kellett megítélniük általánosságban saját memóriájuk teljesítményét, valamint a kérdőív kitöltése elején és a végén szintén egy egytől tízig terjedő skálán meg kellett adniuk, hogy véleményük szerint mennyire emlékeznek jól az előző napi felkészítőre. A résztvevők fele nyolcasnak vagy annál jobbnak ítélte a memóriáját, egy valaki vélte úgy, hogy az övé nagyon rossz, hármast érdemel. 13 személy a kérdések megválaszolása előtt úgy gondolta, hogy a 24 órával korábban történt eseményre legalább annyira, vagy még jobban emlékszik, mint általánosságban. Az előző napi felkészítőre való emlékezés megítélését a kérdések úgy befolyásolták, hogy a válaszadás után 8 ember rosszabbnak, 7 ember jobbnak gondolta emlékezetét, csak 5 ember tartotta fenn véleményét.

A résztvevők az általuk már többször észlelt információra vonatkozó kérdésre, mint a könyvtárban elhelyezkedő fotelek színe 80%-ban helyes választ adtak. Ugyanilyen arányban tudták felidézni a bírónő nagy mértékben szokásostól eltérő hajviseletét.

A két csoport közül az egyiknél szerepeltek szuggesztív kérdések is. A kontrollcsoportban 10-ből 9-en emlékeztek rá, hogy a bírónő felsője fehér színű volt, míg a befolyásoló sárga vagy halványkék volt a bírónő felsője kérdésre 10-ből csak két ember írta le a helyes (fehér színű) választ.

A felkészítő alatt a bírónő folytatott egy körülbelül 4 perces beszélgetést egy másik oktatóval. Az erre vonatkozó kérdésben a beszélgető partner takarítónőként lett feltüntetve a befolyásolt csoport kérdőívében. 10 emberből 3 írta megjegyzésként, hogy nem a takarítónővel

folyt a beszélgetés, a többiek nem emlékeztek jól a jelenlévő személyre. A kontrollcsoportban egyetlen ember nem emlékezett még a tanárnőre sem, úgy nyilatkozott nem folyt beszélgetés a felkészítő alatt. A beszélgetés időtartamára vonatkozóan a 20 emberből összesen 12 ember tévesen a három megadott lehetőség (0,5 perc, 2 perc, 4 perc) közül a középértéket (2 perc) választotta a helyes válasz (4 perc) helyett. A rávezető kérdés esetén az alanyok a három felajánlott lehetőség közül általában a középső értéket választják, amennyiben nem biztosak a válaszban.

A kísérletben a szuggesztív kérdéseknek egyértelmű volt a befolyásoló hatása. Kísérletem ugyan kis léptékű, de igazolta ugyanazokat a feltevéseket, mint amiket a kutatók az emlékezettel kapcsolatos vizsgálataikban megállapítottak.

BEFEJEZÉS

Az igazságszolgáltatással egyidős a tanúbizonyítás intézménye, már a kezdetektől kétely merült fel a megbízhatóságával kapcsolatban. A tanúvallomások olyan eseményekre és információkra épülnek, melyek alapja az emberi emlékezet. A pszichológusok által a XX. században elkezdett és azóta is folytatott emlékezet kutatások alapjául szolgáltak a tanúvallomások vizsgálatának.

Dolgozatomban különböző perspektívákból vizsgáltam a peres eljárásokban résztvevő tanúk emlékezetét és a hibás tanúvallomások bíróság döntésére gyakorolt hatását. A pszichológiai háttér leírásával ismertettem az emlékezet működését, kísérleteken keresztül szemléltettem a memóriát befolyásoló külső és belső tényezőket, vizsgáltam a kérdések vallomást tevőkre gyakorolt hatását és bemutattam a teljesség igénye nélkül már kidolgozott, illetve javasolt különböző kiküszöbölési lehetőségeket is.

A bevezetésben megfogalmazott első kérdéssel kapcsolatban arra a megállapításra jutottam, hogy ha az igazságszolgáltatás résztvevői nem vesznek tudomást az emberi emlékezet hibáiról, nem alkalmazzák a megfelelő emlékeztetést elősegítő kihallgatási technikákat, befolyásoló módon teszik fel a kérdéseket akkor bizonyítottan rendkívül sok hibás döntés születik. Az általam felhasznált emlékezet kutatások rávilágítottak, hogy milyen pontatlanok az emberek korábbi eseményekkel kapcsolatos emlékei. A vizsgálatok azt is alátámasztották, hogy a feltett kérdés formája is befolyásolja a pontosságot, ezért a szuggesztív kérdésektől mindenképp tartózkodni kell. Ezen kívül, ha minél hamarabb történik meg a vallomásfelvétel, akkor az emlékkép annál erősebb, mert ilyenkor az agynak még nem kell a hiányzó részleteket pótolnia. Ezen megállapításokat figyelembe kell venni a tanúvallomások értékelése során, hogy ne szülessenek olyan téves ítéletek, mint az általam ismertetett három, megtörtént esetben. Jerry Miller, Kopasz és Setét Ernő ügyében a tanúk emlékezetét befolyásolta a másoktól kapott új információ, illetve a harmadik esetben a sztereotipizálás is.

A második kérdéssel kapcsolatban az általam említett megtörtént esetek alapján konstatáltam, hogy a tanúk nincsenek tisztában emlékezetük pontatlanságával, meg vannak győződve róla, hogy emlékezetük hibátlan. Ez a kérdés azért is hangsúlyos, mert ahogy Jennifer Thompson esete is példázza a téves döntés nemcsak annak elszenvedőjére van negatív hatással, hanem az önhibáján kívül, a téves emlékezete miatt hibázó tanú életére is.

A legfontosabb feladat megakadályozni azt, hogy téves döntés szülessen a peres eljárások során az emlékezeti hibák miatt. Az új kihallgatási technikák, a Self-Administered-

Interjú, a kognitív interjú és a felismerésre bemutatással kapcsolatos javaslatok, mind ennek a megvalósítására törekszenek.

Visszaulva tanulmányom mottójára, ahogy William Stern is fogalmazott: „A hibátlan emlékezet nem szabály, hanem kivétel.” Ezen állítás igazságtartalma miatt a dolgozat célja a feltett kérdések megválaszolásán kívül arra is irányult, hogy az emlékezés pszichológiájának ismertetésével, a tévedések súlyos következményeinek érzékeltetésével mindenkiben tudatosítsa, hogy tekintettel kell lenni az emlékezet összetettségére, törékenységére és befolyásolhatóságára minden döntés során.

IRODALOMJEGYZÉK

Szakirodalom

1. BADDELEY, ALLAN: *Az emberi emlékezet*, 2001, Osiris Kiadó, Budapest.
2. BOWER, H. GORDON: *Mood and memory* In: *American Psychologist*, 36. évfolyam, 2. szám, 1981. március. Elérhető: <https://typeset.io/papers/mood-and-memory-2hpnv5hktzq> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 03.)
3. DÜRENMATT, FRIEDRICH: *Válogatott elbeszélések 5. Igazság-ügy*, 2003, Európa Könyvkiadó, Budapest.
4. EISELE, JÖRG (szerk.), STERN, WILLIAM: *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 1882.
5. ELEK BALÁZS: *A vallomás befolyásolása a büntetőeljárásban* (PhD dolgozat) Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2007. 98. o. Elérhető: <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5549/1139.pdf> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 08.)
6. FENYVESI CSABA: *Büntetőeljárás-jogi és kriminalisztikai alapgondolatok a felismerésre bemutatásról – Finkey Ferenc nyomán* In: *Erdélyi Jogélet* 2021. 1. szám 69-81. o.
7. FENYVESI CSABA: *Külföldi felismerési kísérletek üzenetei* In: *Jura* 2021/2. szám, 85-98. o.
8. FLECK ZOLTÁN: *Szociológia jogászoknak* 2004. Napvilág Kiadó, Budapest
9. GABBERT, FIONA – MEMON, AMINA – ALLAN, KEVIN: *Memory Conformity: Can Eyewitnesses Influence Each Other's Memories for an Event?* In: *Applied Cognitive Psychology* 2003. 17. 533-543. o. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/39064700_Memory_Conformity_Can_Eyewitnesses_Influence_Each_Other's_Memories_for_an_Event (Letöltés dátuma: 2023. 10. 25.)
10. GODDEN, D. R. – BADDELEY, A. D.: *Context-Dependent Memory In Two Natural Environments: On Land and Underwater* In: *Brisith Journal Psychology*, 66. évfolyam, 3. szám, 1975. 325-331. o.
11. HACK MÁRTA, HACK PÉTER: *A hiteles tanú* In: *Új Exodus: teológiai és hitéleti folyóirat: A hit gyülekezetének folyóirata* 2005. 15. évfolyam 2. szám 49-53. o.
12. HATI CSILLA: *Büntetőeljárásunk történeti alakulása – különös tekintettel a közvetlenség elvének érvényesülésére* In: *Büntetőjogi Szemle* (2015) 3. szám 56-67. o.

13. HEBB, O. DONALD: *A pszichológia alapkérdései*, 1978, Gondolat Kiadó, Budapest.
14. IBOLYA TIBOR: *Kihallgatási taktika a nyomozásban* Elérhető: <http://ibolyatibor.atw.hu/Sajat/3.pdf> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 23.) 1-55. o.
15. JANECSKÓ KATA: *Ártatlanul elítélve*, 2021. Corvina Kiadó, Budapest.
16. KARDOS LAJOS: *Általános pszichológia*, 1985, Tankönyvkiadó, Budapest.
17. KENGYEL MIKLÓS: *Magyar polgári eljárásjog* 2010, Osiris Kiadó, Budapest.
18. KRÁNITZ ILDIKÓ: *Eltérő téves emlékezeti paradigmák hatásának vizsgálata kisgyermek-, illetve serdülőkorban* In: Impulzus: Szegedi Pszichológiai Tanulmányok, 3. évfolyam, 1. szám, 2016. szeptember.
19. KÚRIA, BÜNTETŐ-KÖZIGAZGATÁSI-MUNKAÜGYI ÉS POLGÁRI KOLLÉGIUMAI JOGGYAKORLAT-ELEMZŐ CSOPORT: *Összefoglaló vélemény: Az ítéleti bizonyosság elméleti és gyakorlati kérdései* Elérhető: https://www.kuria-birosag.hu/sites/default/files/joggyak/osszefogl_velemen_y_iteleti_bizonyossag.pdf (Letöltés dátum: 2023. 10. 15.)
20. MORAVCSIK EMIL: *A tanuvallomások pszichológiájának tárgyalása* In: Jogtudományi Közlöny, 43. évfolyam, 33. szám, 1908. 253-257. o.
21. NAGY ATTILA: *A büntetőeljárásban tett tanuvallomásra ható tényezők*, 2022/01, Pázmány Law Working Papers, Budapest.
22. NAGY VARGA ANIKÓ: *Az emlékeink olyasvalamik, amelyekért hálásnak kell lennünk* In: Educatio 2009/4. szám 529-535. o.
23. OLÁH ATTILA: *Pszichológiai alapismeretek*, 2006. Bölcsész Konzorcium, Budapest.
24. PAPP-NAGY ZSOLT: *Justizmord, avagy „az igazság megölése” a modern büntetőeljárásokban – Okok és következmények* In: Jogi Fórum Elérhető: <https://www.jogiforum.hu/cikk/2019/07/17/justizmord-avagy-az-igazsag-megolese-a-modern-buntetoeljarasban-okok-es-kovetkezhmenyek/> (Letöltés ideje: 2023. 10. 25.)
25. PÖDÖR LEA: *Agatha Christie nehéz esete. Az emlékezés és a felejtés szerepe a ténymegállapítási folyamatban* In: Iustitia meghallgat – Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből, Szerkesztette: Bodnár Kriszta, Fekete Balázs, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2018. 111-123. o.
26. REICHARDT RICHÁRD: *Meghamisított emlékek* In: Mindennapi Pszichológia, XIII. (2021).
27. SÁGI LILLA: *A krimináltaktika fejlődési tendenciái, új kihallgatási módszerek* In: Belügyi szemle (2017) 1, 45-64. o.

28. TORMA JUDIT: *Az ember jogi oldala. Interdiszciplináris értekezés a jog és a pszichológia elméleti és gyakorlati összefüggéseiről* (PhD disszertáció műhelyvitára) Miskolci Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2023. Elérhető: https://jogikar.uni-miskolc.hu/files/22553/Torma%20Judit%20Disszert%C3%A1ci%C3%B3_m%C5%B1helyvita_final.pdf (Letöltés dátuma: 2023. 11. 08.)
29. TÖRŐ BLANKA: *A kérdés jelentősége a tanúvallomás során* In: Debreceni Jogi Műhely Elérhető: https://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/2_2010/a_kerdezes_jelentosege_a_tanuvallomas_soran/ 60-70. o. (Letöltés dátuma: 2023. 10. 26.)
30. VARGA MARIANNA: *A tanú emlékezetét befolyásoló verbális tényezők* In: Argumentum 14, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 415-428. o.
31. VARGA MARIANNA: *Magyar büntetőperes bírósági kihallgatások komplex nyelvészeti elemzése* (PhD dolgozat) Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Elméleti Nyelvészet Program, Szeged, 2020. 45. o. Elérhető: <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10629/1/Varga%20Marianna%20PhD%20ertekezese.pdf> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 26.)
32. VINNAI EDINA (szerk.) – ELEK BALÁZS – BENCZE MÁTYÁS (szerk.): *A bírói ténymegállapítási folyamat szociológiája* In: Jogszociológiai előadások, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 68-83. o.

Jogforrások

1. 2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról 168§ (1)
2. 2016. évi CXXX. törvény a polgári perrendtartásról 284§ (1)

Internetes források:

1. GREEN, D. CHRISTOPHER: *On the Witness Stand: Essays on Psychology and Crime* Elérhető: <https://psychclassics.yorku.ca/Munster/Witness/suggestions.htm> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 02.)
2. *Innocence Project, Jerry Miller's case* Elérhető: <https://innocenceproject.org/cases/jerry-miller/> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 29.)
3. LOFTUS, ELIZABETH – PALMER, JOHN: *Car Crash Experiment* Elérhető: <https://www.simplypsychology.org/loftus-palmer.html> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 25.)

4. MCLEOD, SAUL: *Cognitive interview technique* Elérhető:
<https://simplypsychology.org/cognitive-interview.html> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 07.)
5. MCLEOD, SAUL: *Context Ans State-Dependent Memory* Elérhető:
<https://www.simplypsychology.org/context-and-state-dependent-memory.html>
(Letöltés dátuma: 2023. 10. 30.)
6. MURRE, JAAP M. J.– DROS, JOERI: *Replication and Analysis of Ebbinghaus' Forgetting Curve* Elérhető:
<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0120644> (Letöltés dátuma: 2023. 10. 25.)
7. THOMPSON-CANNINO, JENNIFER: *I Was Certain, but I Was Wrong* Elérhető:
<https://www.afterinnocence.net/jenstory.html> (Letöltés dátuma: 2023. 11. 03.)